

Жахг Динжинг¹, Саткенова Ж.Б.², Анесова Ү.Ғ.³,

¹Пекин орталық ұлттар университетінің профессоры, ф. ғ. д., Қытай, Пекин қ.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

²доценті, ф. ғ. к., ³PhD, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Zhdjing@263.net; jaina1978@mail.ru; a_ymit@mail.ru

**ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ «ТІЛДІК ТҰЛҒА»
ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ**

Мақалада тіл біліміндегі тілдік тұлға теориясы туралы зерттеулерге шолу жасалып, балалар әдебиетінің классик жазушысы Бердібек Соқпақбаевтың тілдік тұлғасы қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде адамзат қауымының ғасырлар бойғы тіл арқылы дүние бейнесін тануға ұмтылған талабынан келіп, шындық болмысты танудың белсенді формасы болып табылатын тілді тұтынушы, дүниетаным өзегі – тілдік тұлғаны зерттеу проблемасы бой көтерді. Антропоэзектік бағытына сәйкес ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тілдік мұраны, ұлттық ділді, ұлттық психологияны терең меңгерген Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасын зерттеу – ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын тануда маңызы зор. Жазушы тілдік тұлғасының даралық сипатын тану үшін қаламгер шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеу қажет. Балалар әдебиетінің классигі атанған жазушы Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасы аса білімді, мәдениетті, ой өрісі кең элитарлық тұлға саналады. Ол меңгерген білім дағдыларын, ғаламның тілдік бейнесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп сақталған ұлттық таным мазмұнын келер ұрпаққа жеткізетін ұлттық тұлға.

Түйін сөздер: лингвокогнитология, тілдік тұлға, мәтін, көркем шығарма, концепт, әлем бейнесі, т.б.

Zhahg Dingjing¹, Satkenova Zh.B.², Anesova U.³,

¹DSc, Professor of Peking University of Central Peoples, PRC, Beijing,

²Candidate of Philological Sciences, A/Professor,

³PhD of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,

e-mail: Zhdjing@263.net; jaina1978@mail.ru; a_ymit@mail.ru

Study of the theory of linguistic personality in linguistics

Article dedicated to the formation and development of the theory «language personality» in language knowledge. language of artistic literature is considered in the context of linguistic-scientific studies. in work the role of language individual in the creation of linguistic worldwide are examined in the case of sokpakbaev's works. the role of language expressions which format the language character of the writer is based on concrete examples.

B.Sokpakbaev is a linguistic person possessing a high art word and played important role in the process of formation of literary Kazakh language. B.Sokpakbaevis an elite person in whom high education, culture, erudition, language competence are inherent. B.Sokpakbaevis a national person, whose diastole shows a national thinking, specificity of the mental world and cultural-historical feature of ethnos.

Key words: linguocognitology, language personality, context, concept, language picture of the world.

Жахг Динжинг¹, Саткенова Ж.Б.², Анесова У.Г.³,

¹д. ф. н. профессор Пекинского университета центральных народов, Китай, г. Пекин,

²к. ф. н. доцент, ³PhD Казахского национального университета
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

e-mail: Zhdjing@263.net; jaina1978@mail.ru; a_ymit@mail.ru

Изучение теории «языковой личности» в языкознании

Многоаспектная проблема языковой личности как лингвистической категории, позволяющей целостно рассматривать языковой феномен человека, в последние десятилетия стало объектом постоянного и пристального внимания многих лингвистов.

Актуальность статья определяется общим направлением развития антропоцентрической парадигмы в современной лингвистике и отсутствием специальных работ, посвященных исследованию концептуальной структуры и коммуникативно-прагматических уровней языковой личности Б. Сокпакбаева, где рассматривались бы особенности актуализации коммуникативного потенциала слова, обусловленные личностно, психологически и социально, что делает языковую картину мира автора художественного произведения индивидуальной, неповторимой и глубоко национальной. Б. Сокпакбаев – это языковая личность, обладающая высоким художественным словом и сыгравшая важную роль в процессе формирования литературного казахского языка. Б. Сокпакбаев – это элитарная личность, которой присущи высокая образованность, культура, эрудированность, языковая компетентность. Б. Сокпакбаев – это национальная личность, идиостиль которой отражает национальный склад мышления, специфику ментального мира и культурно-историческую особенность этноса.

Ключевые слова: лингвокогнитология, языковая личность, контекст, концепт, языковая картина мира.

Кіріспе

Қазақ тіл білімі қазіргі кезде жана бағыттардың (когнитологиялық, антропоцентристік, психолінгвистикалық, т.б.) дүниеге келуіне байланысты концептуалдық жүйеде зерттеліне бастады. Көркем шығарма тілінің шұрайын тіл мен таным бірлігінде зерттеу лингвокогнитологиялық бағыттың мүддесімен сабақтасып, өзекті мәселелер ретінде бой көтеріп келеді. Осыған орай бүгінде ұлттық мүдденің сипатын бейнелейтін көркем шығармалардың тілін «тіл мен таным сабақтастығы» негізінде біртұтас жүйеде қарастырудың маңызы өте зор. Зерттеушілер ұсынған көркем шығармадағы тұтастық «мәтін түзуші – мәтін – қабылдаушы» тұтастығы арқылы жүзеге асады, «әлемнің тілдік бейнесі» осы тұтастық негізінде бейнеленеді. Осыған байланысты таным мен тіл сабақтастық түзеді, сол арқылы көркем шығарманың «көркемдік әлемі» мен «көркем тілі» қалыптасады.

Зерттеушілер мәтін түзушіні (авторды) «тілдік тұлға» ретінде қарастыруда. Кез келген қаламгердің дүние шындығын қабылдауы, әлем туралы түсінігі тілдік тұлғасы арқылы көрінеді. «Тіл біліміне «тілдік тұлға» категориясының енгізілуі жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, адамның санасы, ойы

мен рухани қызметімен тығыз байланыстағы антропологиялық тіл біліміне айналуына негіз жасалды. Соның әсерімен тіл ғылымында тілді тұтынушы адамға, шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық күшейіп, қазіргі таңда жаңаша зерттеулердің өзегіне айналған» (Ермекова, 2010: 9).

Тілдік тұлға мәселесін ғылыми тұрғыда ең алғаш сөз еткен ғалым Й. Вейсгербер болатын. Бұл мәселенің көркем шығарма аясында қарастырылуы В.В. Виноградов есімімен байланысты. Тілдік тұлға В.В. Виноградовтың пікірінше «автор образы». Сонымен қатар қазіргі тіл білімінде «тілдік тұлға» мәселесі әр түрлі аспектілерде қарастырылып, сөз етіліп келеді. Шетелдік ғалымдардан А.А. Леонтьев, В.П. Нерознак, В.И. Карасик, В.И. Шаховский сынды ғалымдар қарастырған. Й. Вейсгербер, В.В. Виноградов, Г.И. Богин зерттеулерінде автор тұлғасы мен кейіпкер тұлғасы бірлікте қарастырылу ұсынылады, көркем шығармадағы тілдік тұлғаның деңгейлік үлгісін Ю.Н. Караулов жасаған. Ю.Н. Караулов концепциясының жалпыға ортақ теориялық ұстанымдары бойынша тілдік тұлға – «мәтіндерді өзі жасауға және түсінуге қабілетті адам». Оның пікірінше «тілді жасаушы, ұстанушы, пайдаланушы адамға назар аудармай, тілдің шегінен аспай, тілдің өзін тану мүмкін емес» – (Karaulov, 1987: 245) екендігі айтылған. Академик Ю.Н. Караулов «Русский язык и языковая личность» еңбегінде

тілдік тұлға теориясына қатысты тілді зерттеуге байланысты ғылыми тәсілдерді жинақтап, В.В. Виноградовтың және Г.И. Богиннің еңбектерінде қарастырылған «тілдік тұлға» ұғымын толықтырады.

Тілдік тұлға мәселесін ғалым:

1) сананың қалыпты және өзгерген күйіндегі тіл, сөзжұмсақ және сөйлеу қызметі психологиясын зерттей отырып, яғни психолингвистика тұрғысынан;

2) тілді үйрену процестеріне талдау жүргізетін лингводидактика тұрғысынан;

3) таза филологиялық тұрғыдан зерттейді.

Көркем әдебиет тілін зерттей отырып тілдік тұлғаны тануға ерекше мән береді. Өйткені «тілдік тұлға – тілде (мәтіндерде) және тіл арқылы көрініс тапқан тұлға. Оның негізгі белгілері тілдік құралдар негізінде реконструкцияланады» (Karaulov, 1987: 245). Әрбір мәтіннің ар жағында тұлға, яғни оның авторы тұрады.

Ал тілдік тұлғаның мазмұнын дүниетанымдық компонент, яғни құндылықтар жүйесі тұрғысынан зерттеуші В.А. Маслова: «мәдени компонент: ұлттық мәдениетті меңгеру дәрежесі және жеке адамның өзіндік дара тұлғасы ретіндегі компонентті құрайды» – дейді (Maslova, 2001: 55). Т.В. Уивьян тілдік тұлғаны – «ғаламның тілдік көрінісі» негізінде анықтайды (Uivyan, 1990: 206). Т.В. Топорова тілдік тұлғаға «суреткердің әлем үлгісі» деп анықтама береді (Toporova, 1997: 190). Ал М.П. Брандес: «тілдік тұлғаны көркем шығарма құрылымын көктей өтетін, ішкі күретақыр сияқты, оның айналасына шығарманың стильдік жүйесі топтасады» (Brands, 1997: 52)- деп бағалайды.

Қ. Жаманбаева «тілдік тұлғаның «дара тұлға» концепциясы тұрғысынан қарастырса (Zhamanbayeva, 1997: 11), ақын Қ. Жұмалиев «ақынның өз образы» (Zhumaliyev, 1960: 66) деп есептейді. А. Ислам «ұлттық тұлға» деп атауды ұсынады. Себебі, «тілдік тұлға» деген ұғымның табиғаты жеке тұлғаның ұлттық мәдени сипаттамаларымен ұштасатындығына назар аударады (Islam, 2003:75-76).

Ал Ф. Қожахметова: «әрбір ақынның тілдік тұлға ретіндегі табиғаты, ақындық құдіреті оның суреткерлік болмысына сай тілдік өрнектермен айшықталуында» деп көрсетеді. Көркем шығарманың лексикалық, грамматикалық, тілдік бірліктерінің бір арнаға тоғысуы үшін белгілі бір ортақ стилистикалық жүйеге келтіруші категорияның болуы қажет. Кез келген қаламгер өз туындыларында тілдік тұлға ретінде тілдің байлығын, бейнелі сөздің мәйегін пайдаланып, тілімізді жаңа сөз өрнектері арқылы байытып,

көркейтіп отырады. Бұның барлығы автордың бейнесі арқылы сипатталады, яғни «көркем шығарманың коммуникативтік-прагматикалық компоненті ретінде оқырман мен автордың жеке сана-сезімінің арасындағы маңызды коммуникативтік байланысты қолдайды» (Kozhakhmetova, 2004:134-135).

Қазіргі кезеңде «тілдік тұлғаға» және «тілдік тұлға құрылымы» ұғымдарының жалпы теориялық түсініктері анықталып, тілдік тұлға типологиялары мен модельдері жасала бастады. Оны екі бағытта зерттеу үрдісі қалыптасқан:

1) лингвомәдени бағыт бойынша тілдік тұлға белгілі бір тілді және ұлттық-мәдени дәстүрді ұстанушының жиынтық бейнесі ретінде қарастырылады (Karaulov, 1987: 263). Соңғы кездері «тілдік тұлға» ұғымын лингвомәдениеттанушылық бағытта ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстағы белгілі бір ұлттық-тілдік-мәдени қоғамның мүшесі ретінде қарастыру үрдісі белең алып отыр. В.В. Воробьев лингвомәдениеттанудың объектісін ретінде тіл мен мәдениетті ұштастырған ұлттық тілдік тұлғаны атап, өзінің монографиясында «адам», «тіл» – «ойлау» – «мәдениет» (материалдық және рухани) ұғымдарының арақатынасын қарастырады. В.А. Маслова тілдік тұлғаны әлеуметтік құбылыс деп танып, ондағы жекелік бастаманы атап, тілдік тұлғаның, тілдік дәстүрлердің қалыптасуына әсерін көрсетеді. Жоғарыда аталған зерттеушілер пікірлеріне сүйене отырып, тілді тілдік қызмет құралы ретінде қарастыратын, тіл-мәдениет-тілдік тұлға үштігінен тұратын лингвомәдениеттану айқындамасы тілдік тұлғаны рухани, этикалық, психикалық, әлеуметтік компоненттерден тұратын және өзінің мүмкіндіктерін сөз арқылы жүзеге асыратын «жеке адам» ретінде зерттейді (Maslova, 2001: 156);

2) лингводидактикалық бағыт жеке адамды тілдік қабілет жиынтығы ретінде зерттейді. Осы бағыт өкілі Г.И. Богиннің ғылыми еңбегінде тілдік тұлға моделі тілдік тұлға дамуы деңгейлерінің жүйеленген тізімінен тұратын құрылым ретінде көрініс табады. Зерттеуші тілдік тұлғаны тілдік іс-әрекеттерді орындауға, тілдік шығармаларды жасауға және қабылдауға қабілетті адам ретінде қарастыру тұрғысынан лингводидактиканың орталық ұғымы ретінде қарастырады.

Талдау

Зерттеушілер тілдік тұлғаның даралық сипатын оның шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеуге арналған

еңбектер қатарының көбейе түскендігін айтады. Бізге дейінгі зерттеулерде тілдік тұлға мәселесі төмендегідей бағыттарда қарастырылып келеді:

1) *нақты тұлғаның тілін оның когнитивтік және прагматикалық интенцияларын назарға ала отырып талдау;*

2) көптеген ғылыми еңбектерде *тарихи тұлғалар тілін диахрониялық тұрғыдан сараптау* орын алған;

3) *бөлек-бөлек мәтіндер негізінде тілдік тұлғаны модельдеуге арналған зерттеулер* де пайда бола бастады;

4) *шығармадағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасын ашу арқылы шығарма авторының тілдік тұлғасына шығуды мақсат тұтқан зерттеулер* де кездеседі;

5) *тілдік тұлға бойындағы қасиеттерді оның ұлттық болмысына сай қарастырған еңбектер.*

Қаламгердің тілдік тұлғасын танытатын еңбектердің біріне профессор Б. Момынованың «Шәкәрім поэзиясының тілі» атты монографиясын жатқызуға болады. Ғалым Шәкәрім феномені оның тілі арқылы анықтала түсетіндігіне тоқталады: «Шәкәрім – өзін-өзі танушы субъект-автор. Өзін-өзі тану мен таныту әрекеті арқылы Шәкәрім тілдегі субъективті адам факторы проблемасын тудырады... Субъект ретінде адам, ең алдымен, қоршаған әлеммен, содан соң қоршаған әлеуметтік ортамен, жекелеген әрбір индивидууммен, ең ақырында өзімен өзі (өзін-өзі тану) сәйкестенеді. Автордың өз пікірін білдіруі барысында, бағалауда, өзгеге ой салып, қозғауда адам факторы тілдің көмегімен өз функциясын орындайды. Шәкәрім шығармаларындағы әлемнің тілдік бейнесі ақын қолданған сөздерден, сөз тіркестерінен, көне мен жаңа лексикалық қабаттарды қамтитын сөздік қорынан, мәдени ореолынан көрінеді» (Момынова, 2008: 100), – дейді.

Ғалым Шәкәрімнің тілдік тұлғасының қалыптасуына әсер еткен «сауаттылығы, өзге мәдениетпен таныс болуы, дін исламға жетіктігі, діни көзқарасының ғылыми негізді болуы және оның тереңдігі, дін тазалығын мақсұттауы, адалдығы, жан тазалығы» сияқты бірнеше себептерді атап көрсетеді әрі тілдік тұлғаға қатысты: «Ақынның өзін не толғандырса, қандай көңіл-күйде болса, басынан не өткізсе де – барлығы ақын тұлғасын, оның мен-ін қалыптастыратыны шындық. Бірақ кез келген тілдік тұлғаның бейнесінен ақынның өзін, оның басынан кешіргенін іздеу дұрыс емес, ақын жалпы дүниені (ішінде өзі де бар) суреттейді, бірақ

өзін-өзі лирикалық кейіпкерге икемдеп, бәрін өз бойына таңу, өзін-өзі өзгертуі, өзін-өзі кейіпкердің бейнесіне толық көшіруі қиын. Сондықтан автор мен лирикалық кейіпкер арасына тепе-теңдік белгісін қою да үнемі дұрыс бола бермейді», – дейді. Ш.Құдайбердиев тілдік тұлғасының төмендегідей ерекшеліктерін саралайды:

- абстракт сөздердің қолданыс аясының кеңейтілуі;

- жаңа сарынды, ойлы толғаныстарымен авторлық интеллектісін аша алуы;

- әлемнің тілдік бейнесін толықтырған жаңа образдарымен ерекшеленуі;

- өз қолтаңбасын танытатын ерекше тіркесімдер жасауы;

- әдеби тілдің көркем әдеби стильдік тармағын дамытуы және бір кезеңге тән жаңа тұжырымдар жасауға мүмкіндік тудыра алуы;

- өз дәуірінің ірі тұлғасы ретінде әдеби тілдің дамуына үлес қосуы т.б. (Момынова, 2008: 107).

Соңғы кездері тілдік тұлғаны түсіндіруге бірнеше бағытта келу үрдісі қалыптасқандығын байқауға болады:

1) тілдік тұлға болып табылатын жеке адам қалыптасуының негізгі жүйелерін анықтау (тегі, өмір сүрген ортасы, әдеби және тілдік, ұлттық-мәдени ықпал және т.б.);

2) жеке адамның тілдік тұлғалық болмысын құрайтын жеке қасиеттерін танытатын ерекшеліктерді көрсету, яғни *оны өз бетінше білім алу, өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу, өз тілдік тәжірибесін ұрпақтарына мұра етіп қалдыруда жеке жауапкершілігін сезіну, білім дағдыларын игеру, шеберлік дағдыларын меңгеру, игерген білімдері мен тәжірибесін болмысты өзгерту үшін қолдану т.б. қасиеттерден тұратын күрделі, көпсатылы зерттеу нысаны ретінде оның тілінің ассоциативтік-вербалдық, лингвокогнитивтік, прагматикалық деңгейлерін сипаттаудан тұратын деңгейлік талдау арқылы қарастыру қажет екені айқындалды* (Егмекова, 2010: 9).

Жеке тұлғаның ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Ж.А. Манкееваның пікірлеріне жүгінсек: «аталған деңгейлердің дамуының белгілі бір тілдік тұлғада көрініс табуы әртүрлі дәрежеде өрістеп, түрлі сипатта көрінеді. Оның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға ретінде түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты» (Mankeeva, 2010: 256-264), – деген пікірін

басшылыққа ала отырып жазушы Б.Соқпақбаев тілдік тұлғасын ұлттық тілдік тұлға ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Біздің мақаламызда «тілдік тұлға» мәселесі Б. Соқпақбаевтың шығармасындағы басты кейіпкерлер бейнесі арқылы сипатталады. Себебі жазушы шығармаларындағы *Қожа*, *Беркен*, *Еркін* сияқты негізгі кейіпкерлер жазушының өз образын сомдайтын бейнелер. Бұл жөнінде қаламгердің өзі де: «Бір сөзбен айтсам, сол өзін жазатын жазушы – менмін. «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа өзге емес, менің өзіме ұқсаңқырайды. Жасымда қой аузынан шөп алмас момын едім деп, сірә, айта алмасам керек» десе, «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы бас кейіпкер Еркін жайында «Еркін образының тоқсан пайызы өзім» (Соқпақбаев, 1983: 264) – деген болатын.

Әлемнің тілдік бейнесін, сондай-ақ қоршаған ортаның көркем бейнесін суреттеу жазушының жеке сөздік қоры, көркемдік-эстетикалық танымы, «мені» негізінде жүзеге асады. Осы арқылы қаламгердің шеберлігі танылады. Бұл құбылыстың көрінісін жазушы тілдік тәсілдерді пайдалану арқылы ғана өзгеге жеткізеді. Жазушының жеке сөздік қоры, көркемдік-эстетикалық танымы негізінде жүзеге асады. Осы арқылы қаламгердің шеберлік қырларын байқауға болады.

Қазақ әдебиетіне жиырмасыншы ғасырдың 50-60 жылдары өз биігімен, өзіндік белесімен келген жазушы қазақ балалар әдебиетіне қалам тартты. Балалар прозасында аты әлемге әйгілі жазушы шығармашылық қадамын ең алдымен поэзиядан бастағаны белгілі. Осыған орай қаламгердің балаларға арнап жазған бірнеше өлеңдері жинақталып, «Бұлақ» атты өлеңдер кітабында басылып шықты. Дегенмен, жазушы өз талантын проза әлемінде айқын танытып, шындай түсті. Қазақ әдебиетіне алғаш жасаған қадамынан-ақ жазушы өз оқырмандарын бірден баурап алды. Осы кезеңде жарық көрген «Өзім туралы» повесі, кейіннен «Менің атым Қожа» (1957) болып өзгерген шығармасы кішкентай қазақ оқырмандарының жүрегінен жол таба білді. Бұл шығарма тек қазақ балаларының ғана көңілінен шыққан жоқ, бұл повеске әлем балалары қызығушылық танытты. Оған бұл повестің орыс, украин, француз, литван, латыш, өзбек тілдеріне аударылып жарық көруі дәлел бола алады. 1963 жылы «Қазақфильм» киностудиясы сол кітап бойынша жазылған кино-сценарийді экранға шығарды. Ол фильм француздың 1967 жылы Канн қаласындағы жастар мен балаларға

арналған кинофильмдердің халықаралық фестивалінде арнайы сыйлыққа ие болды. Сонымен қатар Мәскеуде қаламгер шығармаларының «Менің атым Қожа» повесінің (1958-1960), «Аяжан» повесінің (1965), «Өлгендер қайтып келмейді» романының (1969) орыс тілдеріне аударылып, қайта-қайта данасының көбейіп басылуы жазушының қазақ әдебиетіне үлкен серпіліспен келгендігін көрсетеді.

Қаламгер шығармашылығы жайында ғалым Р. Нұрғалиев: «Қазақ прозасының соңғы жиырма жылдағы көркемдік деңгейінің өскендігін, реалистік қуатының күшейгендігін, бір сөзбен профессионалдық мәдениетінің артуын айтқан кезде тиянақ болар дәлелдің бірі – белгілі қаламгер Бердібек Соқпақбаевтың творчествосы. Бұл қаламгердің алдымен өмір шындығын пір тұтуы, көрген, сезген, бойына етене объектіні ғана туындысына арқау етуі, адам характерлерін даралап алуы, әсіресе бала, бозбала психологиясын жетік білуі, көркемдік құралдарды пайдаланудағы өзіне ғана тән ықшамдылық, жинақылықты ықтияттайтын шеберлігі оның шығармаларын басқа ұлт оқырмандарына да қымбат етіп отыр» (Nurgaliev, 1977), – деуі жазушы шығармашылығына берілген әділ баға.

Ю.Н. Караулов ұсынған тілдік тұлғаны танудың үш деңгейлік үлгісі бүгінгі қазақ тіл білімінде де басшылыққа алынып келеді. Көркем шығармадағы автордың «менін» тануға бағыттайтын бұл деңгей «*вербалды-семантикалық деңгей (нөлдік деңгей, аялық білім көрінісі, «когнитивті (тезаурусты) деңгей» және «прагматикалық (уәждік) деңгей»* деп аталады.

Тілдік тұлғаны танудың алғашқы деңгейі «*вербалды-семантикалық деңгей»* деп аталады. Бұл – оқырманның көркем туындыны оқу барысында автор қолданған образдардың, бейнелі сөздердің, тілдік тәсілдердің, көріктеу амалдардың мағынасын түсініп отыруы. Б. Соқпақбаев шығармаларындағы көркемдеу амалдарына сөз қолданудың бейнелілігі, дәлдігі тән. Жазушының тіліндегі бала түсінігімен алынған табиғи көркемдеу амалдары өз ерекшеліктерімен де оқырман назарын аударады.

Көркем шығарма әр ұлттың әлемді, қоршаған ортаны қалай танытындығынан мол мәліметтер бере алады. Көркем шығарма тіліне танымдық талдау жасау арқылы сол халықтың санасындағы әлемнің бейнесін, қоршаған ортаның болмыс-бітімін тұтастай тануға болады. Тілдің болмысы мен табиғатын толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын адаммен бірлікте қарау

керек. Осы талап когнитивтік лингвистикада антропоцентристік бағытты дүниеге әкеледі.

Тілдік тұлғаны танудың екінші деңгейі – *когнитивтік деңгей*. Бұл деңгейден жазушының дүниеге деген көзқарасын, парасат-пайымын, әлем туралы түсінігін тануға болады. Жазушы шығармаларында автордың «тілдік тұлғасын» танудағы концептілерін қолдану шеберлігіне қарай оны әр деңгейде топтастыруға болады. Қаламгер туындыларында концептілер мазмұндық, қолданымдық, түрленімдік көрінісіне қарай ажыратылады. Концептілердің санада танылу деңгейіне қарай, ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалдық концептілер деп шартты түрде жіктеуге болады.

Жазушы шығармаларындағы метафизикалық концепт – *өмір, тағдыр, дүние, той, тоқшылық, соғыс, аштық* сияқты тірек ұғымдары арқылы көрініс табады. «Метафизикалық концептілер перцептивтік, сенсорлық қабылдау, яғни сезіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану нәтижесінде ғана хабарланады. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын, құбылысты даму барында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажетін өтейтін абстрактілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсер арқылы танытады. Жоғарыда аталған концептілердің бірі – «өмір» концептісіне тоқталсақ:

Өмір. Өмір сөзі қазақ тіліне араб тілінен енген сөз. Философиялық тұрғыдан алғанда – адамға берілген белгілі бір уақыт мөлшері. Ал екінші мағынасы – адамның жасы, ғұмыры. Басқа мәдениеттердегі өмір концептісінің қолданылу аясына тоқталсақ, орыстарда батыс еуропа мәдениеттерінде циклдік, сызықты символикалық бейнелер арқала көрініс табады. Ал қазақ ұғымында өмір он екі жыл сайын адам ғұмырының белгілі бір уақыт аралығынан өтетіндігімен сипатталады. Өмір ұғымының себебі мен нәтижесі предикатта байқалып, концептінің көп компоненттік қасиетін танытады.

Мәселен:

◆ Қанша адам *өмірге жаңадан келіп қосылды*.

◆ Әжем менің қызық адам. *Тұрмыстың қарапайым қағидасына* бұдан жүйрік кісі осы ауылда, сірә, табыла қояр ма екен.

◆ Өзінің тырнақ алды прозалық туындысын шағын повесть түрінде бастап отыр-

ғанын автор бір де бір минутке есінен шығармайды. Сондықтан да ол әр адамның басынан *күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстарына* онша жүгіне бермейді.

◆ Тағдырының немен тынарына көзі жетпей жегідей *жеген күйзеліс минуттар...*

◆ Қаладағы өмір *қайнаған қазан* тәрізді.

◆ Күндіз-түні *жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала*.

◆ *Заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалып*, пісіп шыққан адамға, тәйірі, бұл бөгет болып па?

Туындыларда «өмір» концептісі *өмірге жаңадан келіп қосылу* (өмірге келу), *тұрмыстың қарапайым қағидасы, күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстары* (күнделікті үйреншікті тіршілік), *қайнаған қазан, жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала* (өмірдің тоқтаусыздығы), *заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалу* (өмірлік ережеге бағыну) тәрізді бейнелі тіркестер арқылы жасалған. Олар балалар танымындағы:

- «*өмір – тіршілік көзі*» (өмірге жаңадан келіп қосылу);

- «*өмір – қарапайым тіршілік*» (тұрмыстың қарапайым қағидасы, күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстары);

- «*өмір – тоқтаусыз тіршілік*» (қайнаған қазан, жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала);

- «*өмір – тәжірибе*» (заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалу) сияқты когнитивтік модельдерді түзеді.

Жазушы шығармаларындағы өмір концептісіне талдау жасау барысында оның лексика-семантикалық тобындағы «*дүние*» (мәңгілік мекен, күнаһәр дүние), «*тағдыр*» (мейірімсіз тағдыр, қатал тағдыр), «*той*» (мейрам күндер, флот күні, қастерлі күндер, ұлы дүрмек), «*тоқшылық*» (көбеңдену, қорбаланып қалу, қарын жағы тоғаю) лексикаларын да сараптау қажеттігі туады. Өмір макрожүйедегі концепт болса, «*дүние*», «*тағдыр*», «*той*», «*тоқшылық*» концептілері – микрожүйедегі тірек мағыналар.

Үшінші деңгей – тілдік тұлғаның сөйлеу тілін, жасауға себеп болатын мақсат, уәж, мүдде мен нұсқауын қамтыған *уәждік деңгей*. Жазушы шығармаларында образды бейнелерді жасауда асқан шеберлік байқатады. Бала танымындағы ауыспалы мәнге ие болған сөздердің уәждік деңгейі қоршаған ортадан жинаған білім қоры арқылы көрініс табады. Жазушы шығармаларындағы ауыл баласының білімі, таным деңгейі олардың

сөздері арқылы көрінеді. Бала тіліндегі уәжділік деңгейін біз бірнеше топқа бөліп қарастырдық:

– Соматикалық ұғымдармен байланысты уәжділік: *жұдырықтай, екі саусағымдай, аузындай*, т.б.

◆ *Жұдырықтай ғана сары жез қоңырау соның қолында.*

◆ *Екі танауыма екі саусағым еркін сыйып кетерлік, қосауыз мылтықтың аузындай үңірейін тұр.*

– Төрт түлік мал атауларына байланысты уәжділік: *үріккен қойдай, мүйізделген сиырдай, лақ-қозы тәрізді, бір үйір жылқы шапқылап кеп кіргендей, шалағай аттай, енесіне ілескен құлын тәріздімін, көгендеген қозыдай, құтырған бұра тәрізденіп*, т.б.

◆ *Сатырлаған ап-ауыр тамшылардың астында балалар үріккен қойдай тырағайлап, қыстаққа қарай бейберекет жүгірісті.*

◆ *Мүйізделген сиырдай жырылып шығып, қораштанып, бүгіле түскен.*

◆ *Бала деген лақ-қозы тәрізді ықтиярсыз халық.*

◆ *Бір үйір жылқы шапқылап кеп кіргендей дәліздің бойы дүрлігіп, тасыр-тұсырға толып кеткенде, ол кабинеттен долдана атып шықты.*

◆ *Жаңбыр ұзаққа бармады, шалағай аттай арындап-арындап алып алды да, сарқыла бастады.*

◆ *Мен енесіне ілескен құлын тәріздімін, біресе о жағына, біресе бұ жағына шығамын. Зорға ілесіп келемін.*

◆ *Көгендеген қозыдай уақыттың желісіне тізіп тастап, рет-ретімен баяндауға келмейді.*

◆ *Ашуланған кезде Көпекбай құтырған бұра тәрізденіп кетеді.*

– Аң-құс, балық атауларына байланысты уәжділік: *қасқырдай, торай жүгіріп өткендей, маймылша, қонақтаған қарғадай, қонақтаған тауықтай, жұмыртқа басқан тауықша, егескен қораздар тәрізденіп, үріккен торғай ұқсап, көлшік суды еркін жайлаған жайындай*, т.б.

◆ *Әлгінде, жұмыс үстінде қасқырдай ұлып мазаны алған қарын шіркін де енді сол қуанышты сезімге бөленіп, алданыш тапқан тәрізді.*

◆ *Қарашы, тап-таза төсеніштің үстінен торай жүгіріп өткендей қылыпсың.*

◆ *Шарбақтың көп тетігінің бірінен зып беріп осы баққа кірдім де, бір теректің басына маймылша өрмелеп, шығып алдым.*

◆ *Ал қазір қонақтаған қарғадай ағаш басында секип отырып, қиырдағы келешекті шарлап, қиялданбай қалайын ба.*

◆ *Маужыраған қоңыр кештің құшағында, қора аузындағы сырғауыл қашаның үстінде, қонақтаған тауықтай шошайып отырмын.*

◆ *...Кемпірдің жұмыртқа басқан тауықша жарбия отыруы тегін отырыс емес екен.*

◆ *Егескен қораздар тәрізденіп ол екеуінің құр секеңдеп тұрып алғандарына өзгелер тіптен риза емес.*

◆ *Қыз үріккен торғайға ұқсап селт ете қалды.*

◆ *Көлшік суды еркін жайлаған жайындай Көккөзов бірнеше жылдан бері осы аудандағы халық ағарту саласында өзінен азулы ешкімді кездестірмей, ондай адам бар-ау деп ойламай келген еді.*

– Тұрмыстық зат атауларына байланысты уәжділік: *сабадай, оймақтай, инедей, төңкерген қазан тәрізденіп*, т.б.

◆ *Сабадай жайылған мол қарнын сипалай отырып, Ұлжан шешей шайды ұзақ ішті.*

◆ *Оның оймақтай аузынан бір кісі еңбектеп азар сыяды.*

◆ *Сендердің жөнсіз қылықтарың оның миына инедей қадалып тұрады.*

◆ *Әскерлер ат ойынын өткізетін алаңның дәл бүйірінде алыстан қарағанда төңкерген қазан тәрізденіп көрінетін төмпешік бар.*

– Табиғат құбылыстарына байланысты уәжділік: *лақтырған тасқа ұқсап, үркердей, аршыған жауқазындай, құйынша*, т.б.

◆ *Анадай барып, лақтырған тасқа ұқсап торс етіп, салмақпен қонады.*

◆ *Мен әңгіме етіп отырған үркердей шағын ауыл Қостөбе, міне, осы арада, шекараның дәл түбінде.*

◆ *Майра шешесі Айсұлуға тартқан пысық та сүйкімді қыз. Ойын десе, құйынша үйіріліп, жанып кетеді.*

Қорытынды

Заттар мен құбылыстарды салыстыруда төрт түлік атауларының уәжделуі өте жиі жұмсалады. Қаламгер туындыларындағы тенеулер – ауыл баласының танымынан туған тілдік бірліктер. Ауыл баласының танымын нақты жеткізу үшін жазушы қоршаған ортаға сай түсінікті негіз етіп, айналасындағы заттар мен құбылыстардың ерекше белгілерін екінші бір заттармен, құбылыстармен салыстыра суреттейді. Мәселен, *қонақтаған тауықтай, сабадай, көлшік суды еркін жайлаған жайындай, шалағай аттай, көптен қалған сарқыттай, са-*

бадай, жұмыртқа басқан тауықша, т.б. теңеулер – ауыл баласының өмірінен, көрген-түйгенінен, әлемді тануынан туған тұжырымдары. Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық болмысты сипаттайтын теңеулер – қазақ баласының қоршаған орта туралы таным-түсінігін бейнелейтін ұлттық образдың құнды белгілерінің бірі.

Балалар әдебиетінің классигі атанған жазушы Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасына білімді, мәдениетті, ой өрісі кең элитарлық тұлға саналды. Ол меңгерген білім дағдыларын, ғаламның тілдік бейнесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп сақталған ұлттық таным мазмұнын келер ұрпаққа жеткізетін ұлттық тұлға.

Әдебиеттер

- Ермекова Ж.Б. Жұмабаев Мағжанның тілдік тұлғасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010. – 45 б.
- Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 245.
- Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – С. 258.
- Уивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990. – С. 206.
- Топорова Т.В. Семантическая структура древнегерманской модели мира. – М.: Радикс, 1997. – С. 190.
- Брандес М.П. Стилистический анализ. – М.: Наука, 1971. – С. 278.
- Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – Б. 140.
- Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1960. – Б. 64-66.
- Ислам А. Лингвомәдениеттану және тілдік мәдени тұлға концепциясы // Тілтаным. – 2003. – №1. – Б. 175-176.
- Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты: Фил. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004. – 120 б.
- Момынова Б.К. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: Арыс, 2008.
- Манкеева Ж.А. «Тілдік тұлға» мәселелерін зерттеу // Қазақ филологиясы: егіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: Арыс, 2010. – Б. 280-290.
- Соқпақбаев Б. Жазып та көрдім // Сөзстан (Әдеби портрет, мақала). – Алматы: Жалын, 1983. – 4-кітап. – 264 б.
- Нұрғалиев Р. Көп қырлы, көп сырлы // Социалистік Қазақстан. – 1977. – 7 июнь.

References

- Brands M.P. (1971) Stylistic analysis. M.: Наука, 1971. С. 278.
- Ermekova Zh.B. (2010) Dzhumabaev is the language person of Magzhan. The dissertation author 's abstract prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences. Almaty, 2010. 45 p.
- Islam A. (2003) The concept of linguistic culture and linguistic cultural identity. Linguistic. 2003. №1. B. 175-176.
- Jumaliev K. (1960) The theory of literature. Almaty, 1960. B. 64-66.
- Karaulov Yu.N. (1987) Russian language and language personality. M., 1987. S. 245.
- Kozhakhmetova F.B. (2004) Disarmament character of Turmagambet Izleuov's linguist: Phil. the science kand disc author. Almaty, 2004. 120 p.
- Maslova V.A. (2001) Linguoculture. M., 2001. S. 258.
- Mankeeva J.A. (2010) Studying the problems of «linguistic personality». Kazakh philology: twin foundation (collections of scientific papers). Almaty: Arys, 2010. B. 280-290.
- Momynova B.K. (2008) Language of Shakarim. Poetry. Almaty: Arys, 2008.
- Nurgaliev R. (1977) Multilateral, multi-colored. Socialist Kazakhstan. June 1977. June 7.
- Soqpaqbaev B. (1983) I have seen it from the Word // Literature (literary portrait, article). Almaty: Flame, 1983. Book 4. 264 p.
- Toporova T.V. (1997) Semantic structure of the ancient Greco-Roman model. M.: Радикс, 1997. С. 190.
- Uivyan T.V. (1990) The linguistic base of the Balkan model is the world. M.: Наука, 1990. С. 206.
- Zhamanbayeva K.A. (1998) Cognitive bases of language use: emotion, symbol, language consciousness. Almaty: Science, 1998. B. 140.